

Retorn a la llibertat. - Hem passat parrallels
dos mesos, d'ensí perraig d'ensí del
camp de concentració. Malgrat l'horror ve-
ent dins d'un cercle estret, cada dia es
presenten problemes i dificultats en casos inter-
medis i trascendents, lo que no ha im-
pedit fe muntis exortaments, els junes
organitzats de llibertat (?).

Després de veure els companys i els des-
des presentats per la "Junta" a la partida,
la Junta unificó favorablem la
de acomodació en el centre per un lu-
ria vint a cercas. Vaig passar la me-
rela i la sentença dels "seus", clareja
els seus parrallons i jo en vaig tornar
junt a Valadols. Cometo ben anen-
jodes, solistes, clun
aberts i plens de
una, unificó me
L'arribada a P.
Mara ja, del 70
L'arribada a P.
sopos, clun, cele
alor de muntar,
to per a veure la
j el sopos, anor

Camp de concentració. - Confesso que tenia mes il-
lunio ja a passar la frontera, dies d'ensí d'arribar li-
se manants abans de passar-la. Però era degut
a la sensació d'insignificat se es tenia avor, davant
els clars dies dies de la Transició de Catalunya,
sensació se desapareixia en veure els junes casos
de la producció mobil parralla.

Perpi, clament, apreta sensació d'insignificat, era
ja una rentable obsessió. Per una apar-
ta caraderia se ja explicaria algun dia, en
va venir a substituir en el camament
parric de la Brigada. Per en "parric"
en utrota a l'algua del Sant Lluís de

- Muntar, els juns de la frontera de Valadols, uns
Comissari de Valadols, per encàrrec dels Comissaris de
s'arribat al s'Est. De moment, vaig tenir munt
sensació de desclunament. Je s'arribat de l'ensí-
tit als juns en veure, veure se, malgrat tot, l'horra
de desaparició parralla. En efec, els juns de po-
dutan me al Comissari de s'Est. Cos, en parric
als afers de Bija, en vaig encuniar al
P.C. de l'arribat de l'Est ent es va aclarir, pr-
ria una ben entesa amb en Montaner
- la nova situació.

Remoto batant de, les netes bras parralla just
amb la Brigada. El la utrota, junt amb la
intendència, la Junta i el Cos de l'Est, era
a Bija. Jo no li havia estat mai, i apert se

A mena de pròleg

Víctor Torres i Perenya va néixer a Lleida el 19 de gener de 1915 i va traspasar a la mateixa ciutat, el 19 de juny de 2011. Els noranta-sis anys de la seua vida van coincidir amb alguns dels esdeveniments més importants de la història contemporània i ell mateix en va ser un protagonista. Fill d'Humbert Torres i Barberà, germà del poeta Màrius Torres i Perenya i nebot d'Alfred Perenya, ingressà a la Joventut Republicana de Lleida que el seu pare va fundar el 1915, i va militar a Esquerra Republicana de Catalunya, des de la seva fundació el 1931. També va estudiar dret a la Universitat de Barcelona, on s'afilià a la Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya i va lluitar a la Guerra Civil Espanyola, on va arribar a ser comissari polític abans d'exiliar-se a França el 1939. A l'exili va ser secretari general de la Presidència de la Generalitat, durant el mandat de Josep Irla i Bosch (1948-1954) i, més tard, va col·laborar amb el president Josep Tarradellas i Joan. El 1976 va tornar a Catalunya, es va reincorporar a la direcció d'ERC i en les eleccions al Parlament de Catalunya de 1980 i de 1984 va ser elegit diputat per la circumscripció de Lleida, al Parlament de Catalunya, que el va designar senador a Madrid el 1980 i el 1982. El 19 de març de 2011, en la commemoració dels vuitanta anys de l'Esquerra, a Barcelona, ell mateix ho explicava: "La meua vida ha estat un llarg flirteig amb el meu partit perquè m'he sentit compenetrat amb l'ideari

d'aquells iniciadors del partit i parlo sobretot de Macià i de Lluís Companys.”

La vida del Víctor va ser greu, sovint tràgica, però no pas mancada d'aquella *joie de vivre* i d'aquell sentit de l'humor que l'historiador Carlo M. Cipolla va definir com la capacitat intel·ligent i subtil de subratllar i representar l'aspecte còmic de la realitat. Ens vam tractar regularment des de 1988 fins pocs dies abans de la seua mort, i en podria explicar tants detalls... Des del primer cop que el vaig veure en persona (crec recordar que l'any 1977 o 1978, durant les mobilitzacions perquè l'institut masculí de la ciutat rebés el nom de Màrius Torres) em va impressionar el seu físic i, sobretot, la seua testa romana. En Víctor Torres no només va ser un personatge imponent —per la seua anatomia, per la veu, per la vivacitat intel·lectual i política que va mantenir intacta fins als darrers dies— sinó també un home bo, sensible i profundament familiar. En el meu cas, des que l'any 1988 vaig rebre de la seua mà la torxa de candidat per Lleida, vaig trobar sempre en ell un mentor generós, un company benhumorat de fatigues i una font d'educació històrica i política inexhaurible.

Com un autèntic heroi, el Víctor es va enfrontar als fets adversos del seu poble i als de la seua vida familiar. Va perdre la mare als tretze anys i en va conservar tota la vida un record entranyable, íntim i molt proper; no va poder ser amb el Màrius en l'hora de la seua mort, l'any 1942, ni tampoc a l'espona del llit del seu pare agonitzant, l'any 1955, perquè el govern espanyol —en un enèsim acte de crueltat venjativa— li oferia un passaport per anar a Barcelona, però no li garantia el retorn amb la seua muller, la Raymonde, i els seus fills, a França, on ell va viure l'exili, la pressió de la Gestapo, la Segona Guerra Mundial i on va esdevenir secretari general de la Generalitat a l'exili i col·laborador íntim dels presidents Irla i Tarradellas. I tanmateix,

després de la mort física dels seus, especialment amb en Màrius i la seua mare va continuar mantenint-hi un diàleg molt especial, com si la Maria Perenya i en Màrius haguessin continuat vivint la seua vida intel·lectual i sensible dins la ment i el cor del Víctor. Al llarg de l'any 2010, l'anterior al de la seua mort, encara va gaudir del plaer de participar amb entusiasme en les activitats del Centenari Màrius Torres. ¡Que orgullós se sentia del seu “germanet” estimat, els poemes del qual rellegia i citava contínuament, feliç de comprovar com l'obra poètica del Màrius no només no perdia vigor amb els anys, sinó que se n'ampliava la recepció en diverses llengües i se n'eixamplava el nombre de lectors!

Conscient de la transcendència que tenien, com a documents històrics per a la preservació de la memòria nacional catalana, Víctor Torres va anar compilant i va conservar escrupolosament un fons documental i gràfic que l'any 1995 va decidir lliurar a l'Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià, a Poblet, una donació completada l'any 2012 pels seus descendents, amb l'excepció d'alguns llibres i documents (sobretot relacionats amb el seu germà Màrius Torres) que ell va cedir a la Universitat de Lleida i a la Biblioteca Pública de la mateixa ciutat. Així mateix, des del seu retorn de l'exili, va facilitar multitud d'entrevistes, va pronunciar conferències i va plasmar en unes esplèndides *Memòries polítiques i familiars*, editades l'any 1994 per Pagès editors, una història força detallada de la seua vida i les seues experiències.

En els darrers mesos de vida, en Víctor va revisar els dietaris que inclou aquest llibre i que han estat transcrits meticulosament per Montserrat Catalan, directora de l'arxiu Montserrat Tarradellas i Macià, amb qui el Víctor havia mantingut sempre una relació de gran estima i confiança. La decisió d'editar aquests dietaris de manera pòstuma, seguint la que havia estat la voluntat d'en Víctor, ha estat presa per la seua esposa, la Raymonde Sallé, aquesta dona entranyable, forta en el sentit bíblic i essen-

cial en la vida del nostre amic, i pels seus fills Manuel, Marc i Helena. Com Manuel Torres va dir, el 25 de novembre de 2011, en l'homenatge al seu pare, celebrat en el Palau de la Generalitat: "à ses yeux famille et politique se partageaint la plus grande importance." Tant en Víctor mentre fou viu, com la Raymonde i els seus fills, en l'actualitat, tenen un gran interès a fer públic l'agraïment a un personatge providencial en la història del nostre polític a l'exili. Em refereixo al senyor Vilaldach, el ciutadà francès desconegut per a ell i que (a petició d'Humbert Torres i de Francesc Ribas i Soberano, metge del president Companys i diputat, que s'havien pogut instal·lar a Oceja) va fer possible la seua sortida del camp de concentració de Sant Cebrià, el 19 de febrer de 1939, i amb el fill del qual el Víctor i la Raymonde, al cap d'unes dècades, es van retrobar a Font Romeu.

Com en altres textos seus, l'escriptura de Víctor Torres en aquests dietaris és d'una gran correcció però també amena, activa, impregnada no només de tristesa i transcendència quan toca, sinó també de la felicitat de molts dels moments de la seua vida a França, marcada per la seua responsabilitat política prop dels presidents Irla i Tarradellas, però també per l'enamorament i el casament amb la Raymonde, el treball, el naixement del primer fill, el retrobament amb els amics i familiars, i una llarga corrua d'esdeveniments petits i grans, al llarg dels anys de l'exili. En els dietaris no hi manquen, doncs, referències a la família i als amics, al cinema, a la música, a la literatura, a allò que menja-ven i a la vida quotidiana, en general. Els gal·licismes i algunes expressions o frases escrites directament en francès testimonien a bastament la familiaritat d'en Víctor amb el país que el va acollir i que ell va estimar sempre, que era també el de la seua dona i el dels seus fills. Hi ha, d'altra banda, una recopilació rigorosa dels fets, les gestions, les visites, els afers econòmics i els esdeveniments relacionats amb la seua col·laboració amb els presidents

Irla i Tarradellas, elaborada amb un gran sentit de la responsabilitat personal i institucional.

En Víctor es delia, entre d'altres coses, per sortir a trescar pels camins de l'horta, pels paisatges humils de la plana de Lleida, i fent-ho havia contagiats a més d'un ramat de bens la decisió de posar-se en marxa, davant la desesperació del seu pastor. No tenia por del sol, s'estimava profundament aquest món i aquesta terra sobre la qual va caminar impetuosament, durant norantais anys, i estic segur que avui se sentiria satisfet d'haver afegit, de manera pòstuma, una pedra més a l'edifici de la nostra memòria, i de fer-ho en un temps en què albirem noves oportunitats de recuperar la nostra plena llibertat com a poble.

Amb la gran estima i respecte que sempre li vaig tenir i li continuo tenint, voldria cloure aquest breu pròleg que l'editor m'ha demanat fent un reconeixement a la Raymonde Sallé, que continua profundament enamorada d'aquell Víctor amb qui valsejava l'any 1941, a Montpeller; a aquesta Ray (com li deia afectuosament el Víctor) que gaudeix d'una memòria impressionant i que tantes coses m'ha explicat, no únicament sobre el Víctor i sobre la vida quotidiana amb ell i els seus fills, sinó també sobre la seua família paterna i materna, fidel a l'Església reformada de França; sobre el seu pare, Marcel Sallé, professor de literatura anglesa, traductor de Shakespeare i *excombatant* a la Gran Guerra; sobre la vida durant la Segona Guerra Mundial... i a qui tant em plau de manifestar, un cop més, la meua estima, respecte i agraïment.

Miquel PUEYO I PARÍS

Introducció

Víctor Torres i Perenya va fer donació del seu fons documental i gràfic a l'Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià, del monestir de Poblet, el mes de desembre de 1995.

En el moment del lliurament del seu arxiu va manifestar: “Aquestes cartes i documents il·lustren les moltes vicissituds de la Generalitat a l'exili i es completa amb —la joia de la corona—, el dietari de la meua etapa com a secretari general de la presidència del govern del president Irla. Aquest llegat, confio que ajudarà a conèixer millor aquells anys d'un intens dramatisme perquè hi hagué una mica de tot: aprenentatge polític, difícil assumptió de responsabilitats, precarietat de mitjans i voluntat de reeixir, dies tristos i dies alegres, plenitud familiar amb l'arribada de dos fills, descoberta de la complexitat del combat polític, de la seva grandesa però, també, de les seves derivacions de mediocritat i d'oportunisme.” També va manifestar: “Eren tan apassionants aquells dies que vaig decidir, exactament el 14 de febrer de 1949, escriure unes notes diàries perquè seria agradable, el dia de demà, tenir un record de la meua experiència parisenca.”

Aquell dia a Poblet, Víctor Torres va manifestar a la senyora Antònia Macià de Tarradellas i al seu fill Josep Tarradellas i Macià, que li hagués agradat que el seu arxiu es quedés a Lleida, però després de consultar-ho va decidir dur-lo a Poblet perquè “aquí serà el complement d'un fons importantíssim, mentre que

sol no tindria vida pròpia, ni gaire sentit. Què hi farem si Poblelet pertany a terres tarragonines i no lleidatanes...” I la senyora Tarradellas li va respondre: “el meu espòs va voler que els seus arxius estiguessin en un lloc que per a tots els catalans és un fet diferencial, hi tenim enterrats els nostres reis!”

Aquest llegat recull la correspondència epistolar creuada amb el president Irla, el plec més important, en tractar-se dels set anys en què el polític lleidatà va ser secretari general de la presidència, des de 1948 fins a l'any 1954. Ell recordava aquells anys, al número 10 del carrer Washington de París, on hi havia la seu de la Generalitat de Catalunya a l'exili, amb una continguda emoció.

Dintre d'aquest fons, aporta un document cabdal adreçat al president Irla, el novembre de 1949, on li explica el funcionament i els resultats dels dos primers anys d'experiència de la Generalitat a l'exili i el que esperaven obtenir els anys subsegüents. Aquest informe inclou els principis d'actuació política, funcions del secretari general, realitzacions, relacions amb l'interior de Catalunya, relacions internacionals, consell assessor i les finances de la Generalitat, que ell resumia dient: “És una fotografia d'aquells moments.”

El llegat documental de Víctor Torres consta de:

- Correspondència: 857 cartes rebudes i contestades
- Documents: 431
- Premsa: 567
- Fotografies: 1.057

Per conèixer l'etapa del govern de la Generalitat de Catalunya de 1948 a 1954, aquest arxiu permet aprofundir en informacions confidencials entre el Govern de la República Espanyola i el Govern de la Generalitat, que demostrin com van ser de difícils les seves relacions. També permet conèixer com es va

mantenir financerament la Generalitat durant el període que ell en va ser el secretari general.

Com va fer el president Tarradellas, Víctor Torres va guardar durant els seus anys d'exili documents de tota mena que va conservar escrupolosament, com aquests dietaris que, segons ell, li feien molt de respecte perquè hi havia afirmacions expressades amb molta vehemència. En comentar-li precisament que aquest era el seu valor històric, va considerar que les noves generacions tindrien aquesta referència per poder aprofundir sobre aquell episodi de la nostra història.

També afegia que era cert que si hagués de tornar-los a escriure potser canviaria algunes expressions i modificaria algun judici, però aquests dietaris són els testimonis originals que ell ens ha deixat escrits in situ davant dels fets que li va tocar viure. No havia de ser fàcil mantenir aquesta actitud política fidel i aquesta disciplina, que el va fer renunciar a importants ofertes econòmiques per mantenir la seva independència i, en conseqüència, el va portar a dolorosos enfrontaments amb els seus companys de partit.

La comunitat cistercenca del monestir de Poblet, el seu abat i tots els membres del Patronat de l'Arxiu Tarradellas van agrair profundament a Víctor Torres la seva fidelitat i la seva lleialtat envers qui fou president de la Generalitat de Catalunya durant vint-i-vuit anys, Josep Tarradellas i Joan, perquè feia seva la reivindicació que els homes passen però les institucions romanen.

Montserrat CATALAN

Directora de l'Arxiu

Montserrat Tarradellas i Macià

Poblet, gener de 2014

Darrers dies de la guerra civil i arribada al camp de concentració

Aquest primer dietari és una crònica, no pas extensa, dels últims temps o dies de la guerra civil, on s'observen dues parts ben diferenciades: la relativa als últims combats i la relacionada amb l'estada de l'autor als camps de concentració de presoners.

La primera part, com a comissari polític, descriu com és el seu lloc de treball des de Sant Llorenç de Morunys fins a la frontera, passant per Vic i Olot.

La segona destaca el clima de derrota sense lluita i de retirada ordenada. Es contagia del clima derrotista i de vegades fa uns comentaris punyents sobre les relacions entre l'exèrcit popular i els comissaris polítics. Tot i això, fa elogis de la professionalitat i de l'ofici de l'exèrcit de la República als nivells que ell manté contacte, mentre que la descripció de la resta d'organismes i organitzacions ens informa de la realitat i les tensions que es vivien.

Quant a la seva estada al camp de concentració, en dona una visió, encara que colpidora, no tan catastròfica ni terrible com en altres treballs o testimonis s'ha reflectit. No recull mals tractes i es fa ressò de certa tolerància i permissivitat de la comissaria i dels seus guàrdies i sovint manifestà la seva immensa gratitud envers la família Vilaldach d'Oceja, per la seva mediació davant les autoritats franceses perquè pogués sortir del camp de concentració.

Amb l'ocupació del territori català, començà una terrible repressió. L'Annuaire Statistique de la Société de Nations (Genève 1945)

dóna les següents xifres referents a les defuncions a l'Estat espanyol en els anys de guerra i en els dos anys de postguerra:

- Any 1936. Defuncions: No hi ha xifres

- Any 1937. Defuncions: 472.134

- Any 1938. Defuncions: 483.743

- Any 1939. Defuncions: 470.093

La guerra es va acabar el primer d'abril

- Any 1940. Defuncions: 424.399

- Any 1941. Defuncions: 483.746

Aquest testimoni personal és una prova més de com era d'important per a Víctor Torres deixar constància escrita d'uns dies que varen marcar la lenta retirada de les tropes republicanes catalanes cap a l'exili. La nova etapa que s'obre en l'aventura d'aquesta esparverant situació de centenars de milers de refugiats al sud de França portà els refugiats sortits d'una guerra a viure'n una altra.

Montserrat CATALAN

Retorn a la llibertat

VÍCTOR TORRES

Han passat gairebé dos mesos, d'ençà que vaig sortir del camp de concentració. Malgrat haver viscut dins d'un cercle estret, cada dia es presenten problemes i succeeixen coses interessants i transcendents, la qual cosa no ha impedit que recordi exactament els primers moments de llibertat (?).

Després de vèncer els escrúpols i els espectacles presenciats per la *sûreté* a la sortida, la primera impressió favorable fou la d'acomodar-me en el cotxe que m'havia vingut a cercar. Vaig passar la motxilla i la cartera dels "serveis" darrere del seient posterior i jo em vaig estirar junt amb Vilaldach. Carreteres ben anunciades, soledat, llum als pobles, botigues obertes i plenes de gènere, em causaven una impressió molt favorable.

L'arribada a Perpinyà, ràpida, em va situar ja, del tot, en el món civilitzat. L'entrada a l'hotel on trobem de sopar, llum, calefacció, converses discretes, olor de menjar, netedat, linòleum, sabó per a rentar les mans, penja-robes...

I el sopar: arròs, bunyols de bacallà, enciam, filets de porc, fruita, vi, pa, en abundància tot. Jo m'esforçava a aparentar una normalitat que estava lluny de sentir, si jutgem pels ulls esfereïts del meu salvador que contemplava amb admiració la gana formidable de què estava fent gala.

Encara, vam anar a un cafè, semidesert, on vam prendre cafè legítim i una copa d'excel·lent conyac. Jo vaig invitar a cigars,

que guardava encara de Berga, regal d'en Boixeda, cap d'intendència de la Brigada.

Després d'un monòleg de Vilaldach sobre la conveniència de dormir allí o bé fer-ho ja a Ocejá, es va decidir a "córrer el risc" de fer el trajecte, malgrat tenir molta son. Jo tenia moltes ganes d'arribar al destí. "La gran abraçada" esperada pel pare, era també desitjada per mi. Tenia ganes també de presumir un xic. Arribada del front, vençut però amb dignitat, conservant encara la "Terme" de campanya. Els carrers de la ciutat estaven gairebé deserts. Es veien algunes dones en vestit de gala que devien anar a algun ball. Vilaldach em demanà que durant el viatge li donés conversa per a evitar que s'adormís. Molt poques ganes tenia jo de parlar. Em digué que el doctor Ribas tenia tres filles molt maques, que la Núria era molt simpàtica i que el meu pare era una cosa molt seriosa. Freqüentment deia mal dels cotxes espanyols, acusava els conductors d'esbojarrats i poc cauts. Em digué, també, que era francès cent per cent, i que l'únic ideal que li semblava digne era el catalanisme, i manifestà el seu apoliticisme. El trajecte fins a Ocejá el vam fer relativament ràpid. Recordo haver passat per Mont-Louis i per les proximitats de Font Romeu. Vam trobar, amb sorpresa meua, neu a la vora de la carretera.

Per fi, cap a les onze, vam arribar, va parar davant de can Ribas. Jo, amb el cor accelerat, vaig baixar del cotxe, vaig travessar el pati que separava la casa del carrer mentre s'obria una finestra i la porta d'entrada, retallava la silueta del doctor Ribas. Primera gran abraçada. Per l'escala, la Núria a la porta de casa, el pare "La gran abraçada", en un racó la Xita plorant i rient. Sastre, Viadiu, Bosch, Villeró i tota la família Ribas eren presents. Abraçades, petons, consideracions sobre l'uniforme, paraules incoherents, satisfacció de pares i de fill. Paraules amables entre el pare i el doctor Ribas i Xita i la senyora M. Lluïsa. Conyac, balls, posat

fill meu, fet per admirar. Després, amb la Xita al bany. Rentada primera, canvi de roba i confessió de tenir polla.

Precaucions, roba a l'escala i a la finestra. Despreocupar-me de la Xita. Mirades i més mirades del pare. Després d'una estona de tertúlia, cap a dormir. A la mateixa cambra, en un llit, la Xita i la nena, a l'altre, el meu, el pare i jo. Sensacions de família, benestar formidable, amor de fill, paraules tendres, elogis, satisfacció, satisfacció...

El dormir del pare em molestava, però rendit de son i de cansament, vaig adormir-me, acabant, aquella nit, una etapa, no pas poc brillant, de la meua ja agitada vida.

Camp de concentració. Confesso que tenia més il·lusió per passar la frontera dies abans d'arribar-hi que moments abans de passar-la. Potser era a causa de la sensació d'inseguretat que es tenia arreu durant els darrers dies, dies de la Tragèdia de Catalunya, sensació que desapareixia en veure els primers cascs de la guàrdia mòbil francesa.

Perquè, certament, aquesta sensació d'inseguretat era ja una veritable obsessió. Per una afortunada coincidència, que ja explicaré algun dia, em va venir a substituir en el comandament polític de la brigada, quan ens "perdem" en retirada a l'alçària de Sant Llorenç de Morunys, després de la pèrdua de Solsona, un comissari de batalló per encàrrec del comissari de l'exèrcit de l'Est. De moment, vaig tenir una sensació de deslliurança que s'havia de convertir després en recel, recel que, malgrat tot, havia de desaparèixer prompte. En efecte, després de presentar-me al comissari de l'XIè cos, emplaçat als afores de Berga, em vaig encaminar al P. C. (*Poste de Commandement*) de l'exèrcit de l'Est on es va aclarir, prèvia una breu entrevista amb en Monteron, la meua situació.

Recordo bastant bé les últimes hores passades junt amb la brigada. El lloc endarrerit, junt amb la intendència, la sanitat i el

Cos de Tren eren a Berga. Jo no hi havia estat mai i aquest poble em va fer una excel·lent impressió. Les cases, de color simpàtic, en blanc i vermell, rodejat de muntanyes altíssimes, coronades de neu. Les vies, netes i àmplies. El to desagradable el donava l'afluència tumultuosa de tropa i material “perduts” de les seves respectives unitats.

Hi vaig passar una nit agradabilíssima, en un llit confortable, després de tants dies de dormir malament! Junt amb Sans i Borràs. Allí vaig assabentar-me de noves converses o semicomentaris de la marxa de les operacions, de la proximitat de l'enemic a Barcelona i de l'ambient de “frontera” imperant arreu.

Vaig restablir a mitges la nova aparença física. Vestint l'uniforme nou i adquirint roba neta a intendència. Vaig restablir també del tot la nutrició perduda i, en fi, vaig fer els preparatius per al comiat de la brigada.

Cal registrar com a nota agradable el prec del “nano” Borràs de venir a córrer la meua sort, malgrat no haver-li fet jo la més lleu insinuació. En honor a la veritat, però, cal dir que jo crec que més que una estimació envers mi, és possible que el seu gest l'inspirés la manca de confiança en el nou comissari i una possible inestabilitat del seu lloc —certament privilegiat— d'ajudant del comissariat de la brigada.

De tota manera, no descarto la possibilitat d'una adhesió desinteressada, de la qual ha donat proves després.

Comiat amb els companys d'armes. Palacios, Mayol, Boixeda, comissari del Cos de Tren, cuiners, etc. Fou completament normal i sense, crec jo, un afecte extraordinari, encara que sí amb una evident recança, motivada possiblement pel desconeixement del meu substitut. El que s'impressionà més, i crec que tingué un disgust considerable, fou Brunet, el tinent de la segona secció d'Estat Major, un noi força intel·ligent, encara que mancat de tremp i de fortalesa física.

Índex

A mena de pròleg	7
Introducció	13
I. Retorn a la llibertat	17
Darrers dies de la guerra civil i arribada al camp de con- centració	19
Retorn a la llibertat	21
II. Amb Irla i Tarradellas a París	59
L'exili a París	61
Secretari general de la Presidència del Govern Irla	63